

П. Петровський

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Розкрито зміст соціального інституту приватної власності як необхідного чинника розвитку ринкової економіки, демократичного суспільства та людської свободи. Визначено основні проблеми його становлення в умовах сучасної України та обґрунтовано необхідність і перспективи розвитку, зокрема шляхом реалізації державної політики гарантування прав власності всіх її суб'єктів.

Ключові слова: соціальний інститут, соціальний інститут власності, приватна власність, функції соціального інституту, роль держави у формуванні соціального інституту приватної власності.

Сучасний стан розвитку України характеризується як незавершений процес трансформації всіх сфер суспільства, перехід від радянських атрибутів загальнодержавної власності, командно-авторитарної форми управління тощо до сучасних стандартів ринкової економіки та демократичних засад організації суспільних відносин. Масштаби і глибина модернізації вимагають відповідного якісного наповнення постановки завдань, прийняття кардинальних рішень і формування дієвих чинників розвитку. До останніх належить соціальний інститут приватної власності, що виконує низку надважливих функцій в сучасному суспільстві.

Актуальність розгляду соціального інституту приватної власності зумовлена його проблемним становленням в Україні, що проявляється зокрема в таких ознаках, як:

- домінування державної власності в радянському минулому;
- незавершеність процесу приватизації;
- монополізація власності й відсутність ринкових умов зміни власників;
- непослідовність влади у визначенні перспектив розвитку приватної власності;
- наростаюча криміналізація сфери приватного права;
- низький рівень розкриття змісту цього інституту в науковій та публіцистичній літературі.

Практичний аспект проблеми доповнюється відповідним недостатнім рівнем політичного усвідомлення значення цього інституту для вирішення нагальних проблем України. Зокрема й того аспекту, що для формування сприятливого інвестиційного клімату та підтримки інвестиційної активності потрібно забезпечити ефективний захист права приватної власності.

Соціальний інститут приватної власності був предметом гострих теоретичних (і не тільки) дискусій впродовж останніх декількох століть серед філософів, економістів, юристів та представників інших наук. Відправним пунктом нашого підходу може бути положення класика лібералізму Л. фон Мізеса про те, що пріоритетні для сьогодення соціальні цінності свободи і миру є “необхідними наслідками одного фундаментального принципу – приватної власності на засоби виробництва...” [1]. Проблема приватної власності розкривається на сутнісному рівні людинознавства [2] як змістовна складова правових відносин у суспільстві [3], необхідна властивість економічних трансформацій [4],

соціологічний вимір сучасного українського суспільства [5] та в деяких інших аспектах. Важливість соціального інституту приватної власності для розвитку українського державотворення фіксується в теоретичних [6] та публіцистичних працях [7]. Так, відомий вітчизняний дослідник А. Гальчинський підкреслював цінність “демократизації власності” як дієвого механізму розвитку демократії [8]. Водночас, існує необхідність більш системного дослідження соціального інституту приватної власності та його впливу на процес модернізації українського суспільства.

Метою статті є розкриття соціального значення інституту приватної власності, проблем його становлення та обґрунтування необхідності й перспектив розвитку в сучасних умовах демократизації України.

Загалом, соціальний інститут (від лат. *institutum* – заклад, установа, устрій) трактується досить широко – і як усталений спосіб самоорганізації життя людей, і як засіб управління ними. У нашому контексті важливо зафіксувати взаємодоповнення цих двох характеристик, оскільки в цивілізованому суспільстві спосіб самоорганізації знаходить своє продовження і підсилення в нормативно-правових документах і владних засобах їх дотримання. Соціальні інститути визначаються як сукупність норм і цінностей, індивідуально та соціально значимих зразків діяльності, а також як механізми соціального тестування, селекції і розподілу індивідів у суспільстві (П. Сорокін), як зразки передбачуваної поведінки осіб в усталеному суспільстві (Р. Парсонс) тощо. У своїй сукупності соціальні інститути забезпечують функціональну здатність налагоджувати відносно впорядковане суспільне життя через організацію соціальних суб’єктів, узгодження та інтеграцію їх намірів і форм діяльності.

Отже, соціальний інститут – це сукупність норм, правил, зразків поведінки, яка властива певному суспільству та має в ньому значення засадничих цінностей. Останнє деталізується в низці функцій, зокрема: відтворюючій, регулюючій, інтегруючій та трансформуючій. Як правило, до соціальних інститутів зараховують школу, сім’ю, церкву, державу та деякі інші. Соціальний інститут є наскрізним утворенням, що стосується економічної, соціальної, політичної та духовної сфер суспільства, тобто в кожній з них тією чи іншою мірою відчувається його вплив і ствердження. Будь-який соціальний інститут є досягненням культури, сприяє стабільному функціонуванню суспільних відносин і задоволенню базових потреб основних соціальних груп. Він має історично зумовлену сутність і змінюється в контексті модернізаційного оновлення, що особливо важливо враховувати для країн пострадянського розвитку. Соціальний інститут прийнято відрізняти від інституції – юридично затвердженої установи з чітко визначеними структурою та функціями.

Власність як соціальний інститут існує з прадавніх часів, незалежно від форми домінуючих соціально-економічних відносин і способу організації влади. Цікаво, що сучасні трактування терміна “власність” простежують його первинний зв’язок із такими характеристиками, як “властивість” і “власне”, тобто фіксують його невіддільність від властивого індивіду [9]. Уже в давньогрецькій мові відповідний термін вживається у подвійному значенні сфери приватності – як власність (матеріальні блага) і власний (інтимний) спосіб життя, на відміну від громадського [10]. Така буттєво-сутнісна нерозривність власності та її носія формує їх подальші соціальні визначення, аж до фіксації проявів духовності соціального суб’єкта.

Таким чином, саме приватна власність як така є атрибутивною властивістю людської життєдіяльності та становить якісну (буттєву) ознаку приналежності чогось

конкретній особі. Особистісне володіння певною сукупністю благ формує рівень свободи індивіда, є основою демократії. Оскільки “приватна власність створює для індивіда сферу, в рамках якої він є вільним від держави” [11], то остання (особливо в традиційних її формах) проти приватної власності, тобто проти самодостатності й свободи громадян. Дійсно, крайні історичні форми етатизму стверджували політику егалітаризму – рівність у бідності для своїх підданих, а також надмірний монопольний рівень приватної власності для можновладців (олігархат). Основою класичного капіталізму – способу господарювання і соціальних відносин – є приватна власність на засоби виробництва, тобто відчужена від виробника (працівника) її історична форма. На противагу останнім сучасний капіталізм базується на принципах лібералізму, який щодо приватної власності означає її вільний трансфер на основі відкритої, легальної, ринкової конкуренції.

За класиком лібералізму Л. фон Мізесом, власність як соціальний інститут можна визначати за декількома аспектами, а саме: онтологічним, функціональним, правовим, політичним і перспективним. Онтологічний аспект розгляду власності розкриває реальний стан володіння майном, соціальними благами різними соціальними групами і зумовлює існування соціального розшарування. На необхідність фіксації первинності онтологічного аспекту щодо правового вказував Дж. Локк, підкреслюючи, що право на власність має соціальне походження, а приватна власність – природне [12]. Важливість цього відокремлення особливо чітко простежується в сучасній проблемі соціально-владного забезпечення права інтелектуальної власності – первинної й буттєво невіддільної від свого власника.

Функціональний аспект власності – це реальне користування нею в процесі здійснення різних форм соціальної діяльності – від господарювання на землі до інтелектуальної творчості. Незаперечною важливістю соціального функціонування власності трансформувалася у відповідний її економічний розгляд як здатність володіти, розпоряджатися та користуватися засобами та продуктами праці.

Соціальний інститут власності враховує також існуючі в суспільстві форми моралі у ставленні до власності – осуд чи схвалення форм набуття права володіння, способу користування майном тощо. Він відтворюється в позитивних чи негативних оцінках засобами народної творчості, у літературних героях, принципах виховання тощо. Для періоду трансформації держави особливого значення набуває політична артикуляція проблем власності, зміни власника та юридичне забезпечення цього процесу. Адже від якості вирішення вказаних проблем, справедливої реалізації права власності кожного громадянина залежить визначення домінуючої тенденції розвитку суспільства.

Можна стверджувати, що концепція приватної власності як соціального інституту цілком відповідає його сучасним трактуванням, включно із констатацією низки взаємодоповнюючих властивостей. Останні поділяються на об’єктивні (економічно фіксовані та юридично закріплені) та суб’єктивні (стихійно чи свідомо засвоєні звички, моральні норми, цінності та ідеали). На противагу класичним зразкам, сучасний капіталізм базується на принципах лібералізму, який щодо приватної власності означає її вільний трансфер на основі відкритої і легальної конкуренції. В умовах глобалізованого світу стан розвитку приватної власності характеризується низкою системно зумовлених ознак, зокрема:

– створення формалізованої інформаційної бази власності, яка, окрім суто економічних параметрів, враховує також інтегровану систему інформації про власність, відповідальність власників і розвиток відповідних соціальних відносин;

- розширення форм власності та суб'єктів прав власності (демократизація);
- підсилення динаміки змін форм власності (демонополізація);
- зменшення соціальної ролі предметно-майнових форм власності (ренти) і збільшення її інтелектуальних різновидів – трудовий характер власності;
- капіталізація власності – домінування підприємницьких (інноваційних) форм функціонування власності.

Важливо підкреслити, що невід'ємною складовою соціального інституту приватної власності є правове врегулювання відносин власності. До типових ознак останнього можна зарахувати:

- розуміння права власності як панування особи над річчю, не обмежуване зовні і залежне лише від інтересів власника;
- визначення відносин власності як суспільних відносин між окремими людьми та їх групами з приводу володіння речами. Власник має право володіти, користуватися і розпоряджатися речами (своєю власністю), а інші члени соціуму – визнавати право власника на таке володіння і не порушувати його;
- визнання права господаря на володіння, користування та розпорядження об'єктами власності захищається силою закону.

Соціальний інститут власності доповнює вищевказані ознаки положеннями, що виходять за рамки права, є базовими для нього, підтримуються не тільки силою закону (держави), але й громадською думкою, домінуючою мораллю й релігією тощо. Так, визначальними для правового закріплення приватної власності є соціально значиме визнання сфери “приватності” на протидію колективному або загальному, утвердження цінності суб'єкта власності як індивідуалізованого власника, визнання свободи й гідності особи основою соціально-економічної системи.

Доречно окремо зупинитися на аспекті теми, що став домінуючим на сьогодні в українському дискурсі з проблем розвитку соціального інституту власності. Йдеться про юридичне забезпечення прав власності як основну функцію держави, що висвітлюється в працях ряду вітчизняних науковців. У них здійснений ґрунтовний аналіз законодавчого забезпечення процесу приватизації, розкрито різні грані правового регулювання майнових відносин, виявлено можливі форми правопорушень та необхідні форми реагування на них. Не заперечуючи значну соціальну цінність таких положень, вважаємо доцільним висловити незгоду із визначенням інституту власності як суто правового інституту [13]. Можливість такого визначення цілком виправдана в межах юридичної науки, але публічно-управлінський підхід вимагає розширення змісту приватної власності до рівня соціального інституту, де правовий аспект є однією з його важливих складових. Відповідно державна політика ставлення до соціального інституту вмщує значно ширшу систему заходів, у цьому випадку комплексний підхід до формування і розвитку приватної власності як незаперечної соціальної цінності. Можна взяти до уваги висновок Д. Боуза про те, що соціальний інститут приватної власності забезпечує співробітництво великої кількості людей [14].

Гарантом функціонування й розвитку інституту власності (як і будь-якого іншого соціального інституту) є держава. На сьогодні важливо фіксувати право демократичної держави втручатися в економічний процес. “Необхідно мати можливість заставити людину, не поважаючи життя, здоров'я, особисту свободу або приватну власність інших, підпорядковуватися правилам життя в суспільстві. Якраз цю функцію ліберальна доктрина покладає на державу – захист власності, свободи і миру” [15]. Тут доречно також вказати

на те, що сучасна неоліберальна концепція держави суттєво відрізняється від кейнсіанської, обмежуючи міру втручання держави.

Підкреслені Л. фон Мізесом функції держави набувають особливо злободенного значення в історичні періоди соціальних трансформацій, зокрема переходу українського суспільства від тоталітаризму до демократії, від адміністративно-командної економіки до ринково-конкурентних відносин. У контексті визначення функцій держави щодо забезпечення розвитку інституту приватної власності можна погодитися із думкою відомого американського дослідника М. Олсона про те, що:

– “головна проблема бідних суспільств пов’язана не з браком ресурсів, а з якістю діяльності держави;

– відмінності у глибині спаду економіки посткомуністичних країн, як і відмінності у темпах відновлення, дуже пов’язані із силою держави і тим, як держава застосовує свою владу;

– показники успіху перетворень залежать від здатності держави забезпечити створення і роботу основних інститутів;

– урядом процвітання буде той, який матиме достатньо сили для того, щоб створювати й захищати права приватної власності, підтримувати розширення ринку та гарантувати виконання контрактів” [16].

Дійсно, в процесі українського державотворення, поряд із іншими важливими завданнями, вирішувалося завдання формування соціального інституту власності, у конкретному прояві – денационалізація власності або надання права власності кожному громадянину. Одна із основних функцій держави – захист власності правовими засобами – послідовно прописана в Конституції України. У ній, зокрема, зафіксовані такі основоположні принципи, як визнання всіх природних багатств об’єктами права власності українського народу, непорушність права приватної власності, невідчужуваність прав особи на результати інтелектуальної та творчої діяльності, рівність всіх суб’єктів права власності перед законом [17].

Водночас можна констатувати, що реальна розбудова соціального інституту власності в незалежній Україні звелася до поверхневого процесу приватизації, тобто збільшення частки приватного сектору в структурі власності та національного виробництва. Процес розподілу державної власності було здійснено в короткий термін на початку 90-х рр. ХХ ст. шляхом паперової приватизації, що в силу низки обставин перетворилося в концентрацію засобів виробництва в руках окремих осіб. Фактично відбулося становлення й домінування власності набутої не трудовим і не підприємницьким способом [18]. Згодом держава фактично відійшла від виконання своєї важливої функції – гарантування прав власності, й остання за допомогою схем банкрутства була перерозподілена на користь олігархів. Тому висновок А. Гальчинського про те, що “система перебудови відносин власності – складний і довготривалий процес, який за своїм змістом значно ширший від процесів, що відбуваються в нашій економіці під час роздержавлення та приватизації” [19], залишається актуальним і на сьогодні. Проблеми належної уваги до формування соціального інституту приватної власності і захисту прав власника в Україні фіксуються низкою міжнародних організацій і відтворюються у відповідних індексах [20].

Загальні наслідки незавершеного процесу приватизації та несформованих соціальних відносин власності можуть бути зведені до таких п’яти основних блоків, кожен із яких становить проблему для подальшого розвитку українського суспільства:

1. Економічний – монополізація сфери виробництва і послуг, низький рівень впровадження ринкових, конкурентних відносин, а також “скорочення випуску продукції, падіння продуктивності праці, зростання витрат виробництва, погіршення інвестиційного клімату, моральне та фізичне старіння основних фондів, дискваліфікація кадрів” [21].

2. Соціальний – загрозлива соціальна стратифікація (поляризація суспільства, відсутність середнього класу, бідність і люмпенізація), низька легітимність приватної власності і капіталу.

3. Правовий – поширення правового нігілізму в частині ставлення до приватної власності, зрощення капіталу і влади, масові порушення прав власника, корупція, рейдерські захоплення майна тощо.

4. Духовний – приватна власність не стала базовою соціальною цінністю, у соціальній свідомості не сформований позитивний ідеал власника. Звідси загрозливі тенденції соціальної нетерпимості, радикалізму та довільної свободи у ставленні до власності, зокрема й інтелектуальної.

5. Політично-управлінський – відсутність реальної політики (конкретних програм і дієвих кроків) вирішення нагальних проблем власності (зокрема розмежування державної і комунальної власності), зведення її до часткових випадків приватизації тощо.

Отже, перспективи розвитку інституту приватної власності в Україні пов’язані з вирішенням комплексу завдань, що зумовлені реальним станом власності та стосуються теоретичних і практичних сфер суспільства. Так, першочерговим завданням має стати деолігархізація власності на користь держави, оскільки на сьогодні така власність є не просто монополістичною, але й має компрадорське спрямування і тому не тільки не працює на зростання національного капіталу, але й сприяє підтримці економіки й збройних сил агресора [22].

Також необхідно провести приватизацію державної власності на засадах ринкової конкуренції та з метою формування ефективного власника. Низка інших завдань мають як політичне, правове, так і економіко-регулятивне спрямування. Безсумнівно, що їх вирішення потягне належного інформаційно-аналітичного та просвітницького супроводу. Без поєднання зусиль у вказаних напрямках масштабне завдання формування модерного соціального інституту приватної власності виконати буде малоімовірно.

Список використаної літератури

1. Мізес Людвіг фон. Либерализм в классической традиции / пер. с англ. А. В. Куряева. М. : ООО “Социум” ; ЗАО “Издательство Экономика”, 2001. 239 с.
2. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фр. Т. 2. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 488 с.
3. Россоха В. В., Пронько Л. М. Особливості становлення приватної власності в Україні. URL : <http://www.khntusg.com.ua/files/sbornik/ vestnik 97/25 pdf>.
4. Індекс захисту прав власності – 2016. Альянс приватної власності. URL : <http://reed media/ ipri – 2016>.
5. Захарова Т. Приватна власність у сучасному українському суспільстві: соціологічний вимір. URL : <http:// visnik. knteu. Kiev.ua/files/sbornik/ 2011/03/13 pdf>.
6. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада. К. : Либідь, 2005. 368 с.
7. Грабовський С. “Яким має бути капітал?” // День. 2017. № 41/42. 10 – 11 берез. URL : <http://https://dt.ua/gazeta/archive>.

8. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада... 368 с.
9. URL : Property / <https://en.wikipedia.org/wiki/Property>.
10. Європейський словник філософій... 488 с.
11. Мізес Людвиг фон. Либерализм в классической традиции // Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. Т. 3 / авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. К. : Знання України, 2003. 407 с.
12. Локк Дж. Два трактати про врядування / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. К. : Вид-во імені Соломії Павличко "Основи", 2001. 265 с.
13. Россоха В. В., Пронько Л. М. Особливості становлення приватної власності в Україні...
14. Моральність капіталізму / за ред. Тома Дж. Палмера. К. : Основи. 2014. 128 с.
15. Мізес Людвиг фон. Либерализм в классической традиции... 239 с.
16. Олсон Менкур. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / пер. з англ. А. Щенка. К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 174 с.
17. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL : www.portal.rada.kiev.ua.
18. Россоха В. В., Пронько Л. М. Особливості становлення приватної власності в Україні...
19. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада... 368 с.
20. Індекс захисту прав власності – 2016...
21. Захарова Т. Приватна власність у сучасному українському суспільстві: соціологічний вимір...
22. Грабовський С. "Яким має бути капітал?"...

*Стаття надійшла до редакції 26.09.2017
Схвалена до друку редколегією 20.10.2017*

P. Petrovskyi

PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL INSTITUTION OF PRIVATE PROPERTY IN UKRAINE

The content of the social institution of private property as the necessary factor for the development of a market economy, a democratic society and human freedom is revealed. The basic problems of its establishment in the conditions of modern Ukraine are determined and the necessity and prospects of development, in particular, by means of realization of the state policy of guaranteeing the property rights to all its subjects, are substantiated.

Key words: social institution, private property, the social institution of private property, functions of the social institution, problems of development of the social institution of private property, the role of the state in the formation of the social institution of private property.